

ДБІ технологиясы арқылы өзара ұқсас, біртектес лексика-грамматикалық единицаларды кесте және сызба арқылы оқыту

С. Т. Садықова¹, Б. Т. Абдошева²

¹С. Аманжолов атындағы ШҚМУ п.ф.к., доцент, Шымкент

²№13 орта мектебінің қазақ тілі мұғалімі, Өскемен, Қазақстан

Аннотация. Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда тілдік қатынасты жүзеге асыратын қатысымдық тұлғалар тіл ғылымының салалары – лексикология, морфология, сөзжасам, синтаксис объектілерін зерттеуді қамтиды. Тілдік қатынастың негізін сөйлеу процесі құрайды. Сөйлеу, пікір алысу процесінде басты орын сөз бен сөздің байланысы, грамматикалық формалар және мағыналар, сөз тіркестері, сөзжасам сияқты тіл білімі салаларының барлығы қарастырылады.

Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне үйретуде негізінен шет тілдерін және орыс тілдерін үйрету әдістемесіне сүйеніп оқытылады. Тіл білімі заңдылықтары мен грамматикалық ережелерді меңгермейінше, тілді үйрену мүмкін емес. Бұл ретте орыс тілін үйрету әдістемесінде В.Г.Костомаров, О.Д. Митрофанова былай дейді: «При обучению русскому языку, особенно взрослых учащихся, осознание грамматических явлений – обязательное условие скорейшего овладения языком» [1]. Тіл үйренуші грамматикалық тұлғаларды игермесе, тілдік қатынас жүзеге аспайтындығы әдістемелік әдебиеттерде дәлелденген.

Басқа ұлт өкілдеріне тіл үйретудегі білім мазмұны коммуникативтік бағытқа негізделеді. Бұл дегеніміз – жоғары оқу орындары студенттерінің тілдік қарым-қатынас біліктілігіне басымдық беріледі де, теориялық білімді соның төңірегінде ұштастыруды қажет етеді.

Басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйреткен кезде мынадай грамматикалық ерекшеліктер ескерілді:

1. Қазақ тілінің аглютинативті тілдер қатарына жататындығы. Ең бастысы, сөйлесім әрекетінің жүзеге асырылуы, оның сөз бен сөзді байланыстыратын, сөз тудыру, жұрнақтар мен жалғауларды дұрыс пайдалану білігіне қатысты.

2. Сөздерді бір-бірімен байланыстыру үшін, олардың түбірін дұрыс анықтай білудің қажеттілігі. Сөздің түбірін дұрыс тапқан соң, оған қажетті грамматикалық форма жалғап, сөз тіркесін жасайды, одан кейін сөйлем құрайды. Яғни, сөздің түбірін табуды үйрету.

3. Қазақ тілін үйретудің бастапқы кезінде жіктік, тәуелдік, көптік жалғауларын меңгеруден бастайды. Сонымен қатар жекеше, көпше түрде үш жақта сөздерді жіктей білудің маңызы зор. Себебі, егер студенттер сөз тіркестерін дұрыс жасай білсе, сөйлемді де дұрыс құрай алады.

Басқа ұлт өкілдеріне тіл үйретуде, оның ішінде сөйлем құрастырып, өз ойын басқаға жеткізу үшін септіктерді дұрыс пайдалана білудің маңызы зор. Орыс аудиториясындағы студенттерге кейбір септіктерді сөйлем ішінде дұрыс қолдану қиыншылық келтіреді. Тіл үйренушілер сөйлем құрастырғанда, әдетте, өздерінің ана тілінің грамматикалық негіздеріне сүйенеді. Мысалы, *Он приехал на трамвае. Он трамвайда келді* немесе *Нет кислоты* деген сөйлемді *Жоқ қышқыл* және т.б. деп аударма салатындығы белгілі [2].

Жалпы *Атау* септікті өзге ұлт өкілдеріне оқыту оншама қиыншылық келтірмейді. Өйткені студенттер оны өздерінің ана тіліндегі *Именительный* падеждің баламасы ретінде таниды, тек оның орыс тілінен айырмашылығы көпше түрдегі сұрақтар (кімдер?, нелер?) екендігін ескерту қажет. Ал көпшілік жағдайда, әсіресе, сөйлем ішінде *Табыс* септікте тұрған зат есімді *Атау* септігімен шатыстырып, қате түсінеді. Септік категорияларының фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік қасиеттері өз алдына әрқайсысы жеке үйретілмейді. Олардың барлығы сөйлем құрамындағы сөздердің бір-бірімен байланысты түрде үздіксіз талдау арқылы, яғни практикалық жолмен түсіндіріледі. «Кесте, тірек сызбалар қарапайым көрнекіліктер ғана емес, олар ережелердің жол көрсеткіші, ой қорыту амалы» [3].

Дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы арқылы мамандыққа қатысты кәсіби сөйлесімге үйретуде қатарынан бірнеше грамматикалық бірліктер кесте бойынша ұсынылады.

Тіл үйренушілерге *Атау* және *Табыс* септіктерінің қолданысын ажырату қиыншылық туғызады. Оларды кесте арқылы оқыту тиімді. Сырт тұлғалары ұқсас атау септігінде қолданылған сөздердің мағыналары бастауыш, екінші бағанадағы сөйлемдерде толықтауыш қызметін атқарып тұрғанын көрсетеді.

1-кесте

Атау және табыс септіктері бойынша грамматикалық бірліктерді ірілендіру үлгісі

А Т А У	Т А Б Ы С
Химиялық зертханада қауіпсіздік ережелері ілулі түр. Тәжірибе жақсы нәтиже берді. Сөреде ерітінді түр.	Қауіпсіздік ережелерін тәжірибе жасағанда еске түсіру қажет. Асқар зертханада тәжірибе жасады Зарина ыдысқа ерітінді құйды.

2 –кесте – бойынша Ілік септік, Тәуелдік жалғау мен Иелік формада қолданылатын *-нікі-дікі-тікі* жұрнақтары бір мезгілде төмендегідей мысалдар арқылы түсіндіріледі. Оқу құралдарында *Ілік септік* септіктер қатарында, *тәуелдік жалғауы* жалғауларды оқытқанда, ал *иелік форма* мүлде бөлек беріледі. Аталған ұғымдарды топтастырып, бір сабақта өткен ұтымды:

2-кесте

Ілік септік, тәуелдік жалғау, иелік форма бойынша грамматикалық бірліктерді ірілендіру үлгісі

Элементтің тобы Қышқылдың қасиеті Заттың иісі Судың буы Шөлмектің тығыны	Топ элементтікі Қасиет қышқылдікі Иіс заттікі Бу судікі Тығын шөлмектікі
--	--

Сонымен, 1-сабақтың шеңберінде мынадай бірліктер ірілендіріледі:

1. Ілік септік
- 2.Тәуелдік жалғау.
3. Иелік форма.
4. Иелік форманың жінішке нұсқасы.

Іріленген бірліктерді бір мезгілде үйрету мына тұрғыдан тиімді: біріншіден, өзара байланысты білімдер тіл үйренушілердің жадыларында берік

Жасаған тәжірибеге 10 минут..... бір тамшы ерітінді құю керек.

Тәжірибе нәтижесінде алынған зат тұрған..... қоюлана түседі

Зертханада күн .....тәжірибе жасаймыз.

САЙЫН

1-сызбада үшін жалғаулығы үш сөйлемде мақсат пысықтауыш қызметін атқарады. Мұндағы үшінші сөйлемдегі шылауды **бола** сөзімен ауыстыруға болатынын түсіндірген дұрыс. Мен зертханаға тәжірибеге **бола** келдім.

және ұзақ сақталады; екіншіден, алған білімдерін керек уақытта жадыларына тез түсіре алады; үшіншіден, сабақ уақыты үнемделеді.

3-кесте

Барыс және жатыс септіктері бойынша грамматикалық бірліктерді ірілендіру үлгісі

Б А Р Ы С (кімге?, неге?)	ҚАЙДА? (кімде? неде?)	Ж А Т Ы С ▲
Асан кеше зертханаға келді. Студент ерітіндіге су қосты.	Мен зертханада болдым. Қышқылда оттегі бар.	

Барыс және Жатыс септіктеріне қатысты ортақ сұрақты кесте бойынша бір сабақта меңгерту ыңғайлы. Студенттер екі септіктің қосымшаларын бір-бірімен шатыстырмай жұмсай алады.

Атау септігімен тіркесетін шылауларды ірілендіріп, сызбаның көмегімен былайша өрнектеуге болады:

1. *Үшін*

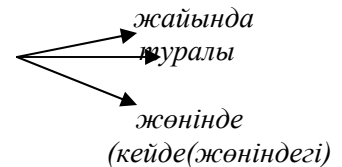
Металды балқыту үшін өте жоғары температура қажет.

Химиялық шөлмекке тығын не үшін қажет?

Мен зертханаға тәжірибе жасау үшін келдім.

2. *Туралы, жайында, жөнінде*

Біз бүгін қышқылдар айтамыз.

Мысалы, Оқу ісі жөніндегі проректор.

3. *Арқылы*

Теорияны тәжірибе арқылы дәлелдейміз.

Әріптесіммен телефон арқылы сөйлестім.

Күн аралатып тәжірибе жасаймыз.

4. *Сайын*

2-сызбада туралы, жайында, жөнінде шылау сөздерінің мағынасы бірдей. Басқа ұлт өкілдері студенттерінің туралы шылауының мағынасын жақсы меңгергенін байқауға болады, ал сөз жөнінде, жайында жайлы болса, мүдіріп

қалады. Сондай-ақ **жөніндегі** сөздің мағынасын мынадай мысал арқылы түсіндірген жөн: Оқу ісі **жөніндегі** проректор.

Арқылы сөзінің түрлі мағынадағы қолданысын 3-сызба бойынша ұсынған тиімді: бірінші сөйлемде өз мағынасында, екіншіде **телефонмен сөйлестім** деп айтуға болады; үшіншісінде қазақ тілінде «бір күн арқылы» деп айтылмайды, яғни «күн аралатып» немесе «бір күннен кейін» деп ұғындырған дұрыс. Студенттер септеулік шылауларға байланысты бір емес, бірнеше мәліметті бір мезгілде қабылдайды.

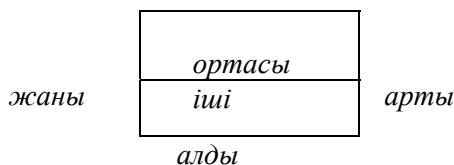
4-сызбадағы сөйлемдерден *сайын* шылауының бірнеше қолданысын байқауға болады: бірінші сөйлемде *уақыт аралығын*; екіншіде *күшейткіш шылау*; үшіншіде *күнделікті* сөзінің мағынасын иеленгенін көрсетеді.

Көзбен көріп ойлау – естуге қарағанда ақпаратты өңдеуді 100 есе күшейтетіні ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Олар студенттердің ақпаратты көзбен көріп, есте сақтау қабілетін жетілдіреді және тілді үйренуге қызығушылығы мен ынталарын арттырады. Кесте және тірек сызба сөйлемдегі іріленген лексика-грамматикалық бірліктердің түрлі мағынадағы қолданысын ажыратуға, олардың мәнін жете түсінуге мүмкіндік туғызып, сөйлем ішінде дұрыс пайдалануға себін тигізеді; алған білімдерін іс жүзінде пайдалануға жол ашады. Бұл ретте ғалым В.П.Зинченконің пікірін келтіру орынды: «Визуальное мышление – это человеческая деятельность, продуктом которой является продолжение новых образов, создание новых визуальных форм, несущих определенную нагрузку, делающих значения видимыми». Яғни, естуге қарағанда көру каналдарының ақпараттарды өңдеуі 100 есе күшті екендігін дәлелдейді [4].

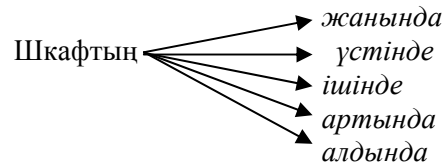
Ілік септік пен қатар иелік формада қолданылатын көмекші есімдерді (үсті, алды, арты, жаны, іші, ортасы) бір мезгілде қарастырып үйреткен ұтымды. Оны көрнекілік арқылы былайша ұсынған пайдалы:

Мысалы:

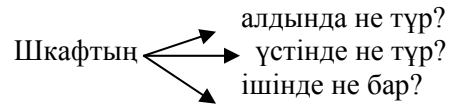
Шкафтың .....үсті

Берілген схеманы пайдаланып, алдымен сөз тіркестерін, одан соң сөйлем ішінде пайдалануға болады:

Мысалы: Шкафтың үстінде шөлмек тұр. Шөлмектің сыртында қағаз жапсырылған. Бұдыстың ішінде ерітінді бар. Немесе: сұрақ-жауап жұмысын жүргізуге болады:

Бұл жерде, сөйлем құрау барысында *жатыс* септігі қосымшасының қызметін (тәуелдік формадан кейін) айтып түсіндірудің пайдасы зор. Сонымен 1 сабақтың шеңберінде мынадай бірліктер ірілендірілді:

1. Ілік септік
2. Тәуелдік жалғау.
3. Иелік форма.
4. Көмекші есімдер (іші, жаны, үсті, алды және т.б.)
5. Жатыс септік (-нда, -нде)

Демек, ДБІ технологиясын лексика-грамматикалық тұлғаларды меңгертуде қолдану тиімді. ДБІ технологиясы аз уақыт ішінде бірнеше өзара байланысты білімдеді бір мезгілде оқытуға мүмкіндік береді. Жоғарыда келтірілгендей, ілік септік пен тәуелдік жалғау, иелік форманы жеке-жеке оқытпай, оларды топтастырып бір мезгілде үйретуде:

біріншіден, өзара байланысты білімдер тіл үйренушілердің жадыларында берік және ұзақ сақталады;

екіншіден, уақытты үнемделеді;

үшіншіден, алған білімдерін керек уақытта жадыларына тез түсіре алады.

Әдебиеттер:

1. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическая руководство для преподавания русского языка иностранцам. – 3-издание. – Москва, 1984.
2. Ақбаева Қ. Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілін оқытудың кейбір мәселелері. – Алматы: Рауан, 1997. – 86 б.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М.. Педагогика. – Алматы: Эвеор, 2004.
4. Оразбаева Ф.Ш., Сағидолда Г., Қасым Б., Қобыланова А., Есенова Қ., Исабекова Ү., Қасабек Қ., Балтабаева Ж., Мұхамеди Қ.,

Рахметова Р., Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Ptins, 2005.

5. Садықова С.Т. Қазақ тілін дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы арқылы оқыту әдістемесі. – Канд. дисс. авторефераты.

* * *

В данной статье рассматриваются методы обучения лексико-грамматическим единицам казахского языка через таблицы и графические изображения по технологии укрупнения дидактических единиц.